

Հ. Մ. Ե Գ Ա Ն Յ Ա Ն

ԻՐԱՆՈՒՄ ՎԱԿՅԱՅԻՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Մզկիթապատկան կամ վակֆային հողատիրությունը լայն տարածում է ունեցել Իրանում սկսած դեռևս միջին դարերից: Վակֆային հողատիրության ինստիտուտի մեջ մտնում էին մզկիթներին, սրբավայրերին պատկանող և այլ նվիրատվական հողային սեփականությունները: Վակֆի ինստիտուտը մուսուլմանական աշխարհում առաջացավ արտաքուստ որպես բարեգործական նպատակների համար կատարված ամեն տեսակ զոհաբերությունների ինստիտուտ, որը համընկնում էր աստվածահաճո հասկացողության հատ: Սակայն մուսուլմանական արևելքի պայմաններում, որտեղ իրավական վերնաշենքում անբաժանելի գերիշխանությունը պատկանում էր հոգևոր օրենսդրության՝ շարիաթին, որտեղ նոտարիատի բոլոր ֆունկցիաները կատարում էին հոգևորականները, կրոնական գունավորում ստացած ամեն տեսակ զոհաբերություն կամ նվիրատվություն բարեգործական նպատակով, ախուսափելիորեն չէր կարող չանցնել հոգևորականության ձեռքով և չկենտրոնանալ նրանց մոտ: Հենց այդ պատճառով էլ հոգևորականության ձեռքում կենտրոնացել էր հսկայական հարստություն, որը դիտավորապես գոյանում էր մզկիթներին և սրբավայրերին նվիրաբերված հողերի եկամուտներից. մի հանգամանք, որը նրանց դարձնում էր եկամտաբեր այդ հողերի փաստացի տերն ու տնօրենը, և բավականին լուրջ նյութական հիմք էր հանդիսանում նրանց իշխանության և քաղաքական ազդեցության համար:

Հատկապես Սաֆավիների դինաստիայի իշխանության տարիներին վակֆային հողերը հսկայական չափերի հասան: Մզկիթներին և սրբավայրերին պատկանող հողերի տարածությունը ֆնալով աճում էր, քանի որ հավատացյալ շիաները հաճախ էին իրենց հո-

ղերը նվիրաբերում մզկիթներին: Կարևոր գործոն էր նաև այն, որ հաճախ նվիրատվություններ էին կատարվում այն հաշվով, որ պեսզի դրանք ապահով լինեն ուրիշների, ավելի ուժեղ հողատերերի բռնազրավումից:

Շարդանը գրում է, որ հրեան բռնի կամ ապօրինի եղանակով ձեռք բերված հողերը նույնպես վակֆ էին դարձվում, որպեսզի նրանք ապահով լինեն իսկական տերերի հետապնդումից: Մինչդեռ եկամուտները վայելում էին այդ հողերը բռնազրավողները¹:

Շարիաթի օրենքների համաձայն վակֆային հողերը աղատված էին պետական հարկեր վճարելուց: Այս հանգամանքը նույնպես խոշոր գործոն հանդիսացավ վակֆային հողերի աճի տեսակետից:

Սակայն XVIII դարի սկզբներին, երբ աֆղանները ներխուժեցին Իրան և Սաֆավյան դինաստիան իշխանությունից հեռացվեց, վակֆային մի շարք հողեր բռնազրավվեցին պետության կողմից: Իր թագավորության վերջին տարիներին Նադիր շահը դեկրետ հրատարակեց վակֆային հողերի բռնազրավման մասին: Այդ դեկրետի համաձայն հսկայական տարածություն ունեցող վակֆային հողերը բռնազրավվեցին և մտցվեցին պետական խալիսե հողերի մեջ՝ հողային այն ունեցությունների ժամանակ, որը հայտնի է որպես «ոսղարաթե Նադերի»: Նադիր շահը մահացավ նախքան այդ պրոցեսի լրիվ ավարտը: Նրան հաջորդած Ալի Ղուլի Ագիլ շահը կասեցրեց դեկրետը և բռնազրավված հողերի որոշ մասը վերադարձրեց վակֆային սեփականությանը²: Բայց ինչպես հաղորդում է 1815 թ. հրատարակված «Իրանի պատմություն» սովորածավալ աշխատության հեղինակ Մալքոլմը, այդ հողերը լրիվ չվերադարձվեցին³: Անգլիացի մի ուրիշ հեղինակ՝ Ֆրեյզերը գրում է օրինակ, որ եթե Մաշհադի Իմամ Ռիզայի սրբավայրի եկամուտը Սաֆավիների իշխանության վերջին տարիներին կազմում էր տարեկան 15.000 խորասանի թուման, ապա 1821—1822 թթ. նա իջել էր 2000—2500 թումանի⁴:

¹ Voyage du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient, Paris, 1811, vol. V, p. 381.

² A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, p. 132.

³ John Malcolm, The History of Persia, London, 1815, vol. II, p. 313.

⁴ J. B. Fraser, Narrative of a Journey into Khorasan, London, 1825, p. 455.

XIX դարի առաջին կեսին վակֆային հողերը նորից աճեցին դիսալորացիս խաների կատարած նվիրատվությունների հաշվին, որոնց հողերը բռնագրավման սպառնալիքի տակ էին: Վակֆային նվիրատվություններ կատարողները հաճախ իրենց և իրենց ժառանգների համար վերապահում էին եկամտի մի մասը ստանալու իրավունքը, որը նշանակում էր աշխարհիկ ֆեոդալների մասնակից դառնալը վակֆային հողերի շահագործմանը: Այսպիսով վակֆային հողատիրության երկու կատեգորիա էր առաջանում «վակֆն ամ» (وقف امة) և «վակֆն խաս» (وقف خاص): Առաջինը բարեգործական նպատակների համար նվիրված վակֆերն էին, իսկ երկրորդը, այսպես կոչված, ընտանեկան կամ տոհմային վակֆերը, որոնք տրվում էին կրոնական հիմնարկներին, բայց եկամուտը հատկացվում էր տիրոջը:

Բացի հողային նվիրատվություններից կատարվում էին նաև թանկարժեք իրերի և քարեղենի նվիրատվություն: Օրինակ Ֆաթհ Ալի շահը Ղոմի սրբավայր մզկիթում եղած գմբեթը պատեց ոսկե շապիկով, որը ձուլվել էր 200,000 թուման ոսկե դրամից և սրբավայրին նվիրեց տարեկան 500 թուման կանխիկ դրամ և 500 խարվար հացահատիկ:

Մինչև օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումը Իրանի տնտեսության մեջ, վակֆային հողատիրությունը գնալով աճում էր: Բայց երբ Իրանը սկսեց վերածվել կապիտալիստական երկրների հումքի աղբյուրի, որի հետևանքով և հողատերերի համար մեծ եկամուտներ ձեռք բերելու հնարավորություններ ստեղծվեցին, ապա հողի նկատմամբ տնտեսական շահագրգռվածության աճի պայմաններում նման նվիրատվությունները մեծ չափով կրճատվեցին և մինչև իսկ սկսվեց նրանց վաճառքը մասնավոր անձանց, որը իր հերթին խոշոր հողատիրության զարգացման աղբյուրներից մեկը հանդիսացավ: Այդպիսի վաճառք տեղի էր ունենում, շնայած շարիաթի դոգմաների համաձայն վակֆային հողերը առուծախի առարկա չէին կարող և պետք է մնային կրոնական հիմնարկների մշտական սեփականության ներքո:

Ինչ վերաբերում է վակֆային հողերից ստացված եկամուտների տնօրինմանը, ապա ինչպես նշեցինք դրանք մեծ մասամբ գնում էին խոշոր հոգևորականներին: Մալբուլմը խոսելով XIX դարի սկզբների մասին գրում է Քալաթի հիգները կամ գլխավոր հոգևորականները սովորաբար ապրում են իրենց միջոցներով և ունեն իրենց հատկացված հողերը: Եթե այն նահանգում, որտեղ նրանք

ապրում են կան վակֆեր կամ «նվիրատուական հողեր», ապա դրանք ամբողջովին դրվում են նրանց տրամադրության տակ¹։

Լինում էին դեպքեր, երբ վակֆային հողերը վարձով էին տրվում ուրիշ անձանց, սահմանափակ ժամանակով՝ որոշակի գումարի դիմաց։ Դա կատարվում էր պարսկական տիրապետության տակ գտնվող բոլոր ծայրամասերում։ Օրինակ Թորոզ գյուղը գրտնրվում էր Մաշհադից մոտ տաս կիլոմետր հեռավորության վրա։ Գյուղի բնակչությունը 500 ընտանիք էր։ Մշակվում էր երկու հազար խարվար անջրդի։ Այդ գյուղը Մաշհադի Իմամ Ռիզայի սըրբավայրի վակֆերից էր և վարձով էր տրվում երեք հազար խարվար հացահատիկի, երեք հազար խարվար դարմանի և տասներկու հազար թուման կանխիկ դրամի դիմաց²։

Ինչպես նշեցինք վակֆային հողերը շարիաթի օրենքների համաձայն առուժախի առարկա չէին։ Մատենադարանում պահպանված վավերագրերում կան մի շարք փաստաթղթեր, որոնց մեջ հիշեցվում են, որ արգելված է եկեղեցական հողերի վաճառքը։ Օրինակ 1812 թ. մի վավերագրում ասված է, որ եթե Ագուլիսի վանքին պատկանող կալվածքները և այգիները որևէ մեկին վաճառված լինեն, ապա այդ գործարքները չեղյալ համարել³։

هرگاه کشیش و خلیفه ار امنه املاك و باغات موقوفه بر کلیسا و وانك اكليس را باحدى فر و خته و با هبه نموده باشند لغو و باطل و معمله مذکور را منطاعت اعتبار شرعی ندارد و مشتر بان موقوفات جنبین را نمیرسد کمتر املاك... بطوره دخل و تصرف نمایند

Պահպանվել է նաև մի այլ վավերագիր, որը պարունակում է շարիաթական դատարանի վճիռը այն մասին, որ Ագուլիսի վանքի հոգևորականները իրավունք չունեն նվեր ստացած կալվածքները վաճառել և օտարել⁴։

وقتی نمودن اهل ذمه از املاك و اموال خودشان بر کنایس صحیح است بنا علیه هرگاه کشیش و خلیفه ار امنه املاك و باغات موقوفه بر کلیسای وانك اكليس را بکسی بمبایعه لایمه یا اینکه

¹ John Malcolm, The History of Persia, London, 1815, vol. II, p. 472.

جلد سوم کتاب مطبع التمس، تالیف جناب صنیع الدوله²
محمد حسن خان وزیر انطباعات و دار الترقی جمہ خاصہ ہیا یونی ۱۳۰۳
ہجری ص ۱۵.

³ ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետին կից Մատենադարան, Կաթ. Դիվան, պարսկերեն-արաբերեն վավերագրեր, թղթ. 1 Ե. Վ. 628:

⁴ Նույն տեղում, Վ. 629:

بیمین متصرف و صفر و ختہ باشند یا اینکه عہد نموده باشند معاملات
مزبورہ لغو و باطل و غیر مناسبت علی میباشند تصرف متصرفی و
متهب در املاک موقوفہ مزبورہ غیر جائز میباشد

Կան նաև մի շարք վավերագրեր, որոնք ապացուցում են վակ-
ֆային հողերի պետական հարկերից ազատված լինելու փաստը:
Այսպես. 1810 թ. մի վավերագրում կարդում ենք, որ Հուսեյն խան
Սարդարը թագաժառանգ Աբրահա Միրզայի հրամանով հայտնում է
Նփրեմ կաթողիկոսին, որ հրամայված է բոլոր պետական պաշտո-
նյաններին հարկեր չգանձել էջմիածնի կալվածքներից և մյուս եկա-
մուտներից¹: 1810 թ. Աբրահա Միրզան էջմիածնի հոգևորականու-
թյանը ուղղված մի հրովարտական հայտնում է, որ հրամայել է
բոլոր պետական պաշտոնյաններին էջմիածնի շարժական ու ան-
շարժ գույքերը հարկերից ազատել, ամեն տարի պետական գան-
ձարանից 400 թուման էջմիածնին նվիրել և այլն²:

Ազուլիսի վանքի վերատեսչին ուղղված 1813 թ. շահի հրովար-
տական ասված է, որ հին օրենքների համաձայն վանական կալ-
վածքները հարկի ենթակա չեն: Ամբողջ եկամուտը մնում է վանքի
տնօրինությանը³:

Մի այլ վավերագրում կարդում ենք, որ 1807 թ. Նրևանի Քյա-
րիմ խան Բեյլարբեկը հաստատում է իրանական շահերի հրովար-
տականներից հանած էջմիածնի իրավունքներին ու արտոնություննե-
րին վերաբերող 13 կետերից բաղկացած հրովարտակը, որի հենց
առաջին կետում ասված է, որ նա ազատված է «մալուշահաթ», «վո-
շուհաթ», «ավարեզաթ» և այլ բռնի պարտավորություններից⁴:

مالوجهات ووجوهات و عوارضات تكاليف شاقه

Կամ 1809 թ. № 605 վավերագրով Հուսեյն խան Սարդարը
հայտնում է Բարսեղ եպիսկոպոսին, որ Օշականը իրենց կողմից
ճանաչված է որպես էջմիածնի լիակատար սեփականություն և
կոնվինների ժամանակ այնտեղից գանձված հարկը պետք է համա-
րել պատերազմական դրության հետևանք և վերջում խոստանում է
հետագայում ոչ մի դիմար չգանձել Օշականից և այլն⁵:

Պետական տասնորդից ազատված էին հոգևորականության

¹ ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետին կից Մատենադարան, Կաթ. Դիվան, պարս-
կերեն-արաբերեն վավերագրեր, Թղթ., Վ. 617:

² Նույն տեղում, Վ. 615:

³ Նույն տեղում, Վ. 646:

⁴ Նույն տեղում, Թղթ. 1 Դ, Վ. 568:

⁵ Նույն տեղում, Թղթ. 1 Ե, Վ. 605:

ներկայացուցիչները, բայց միայն անձամբ մշակած հողերից։ Ազատված էին նաև գլխավոր մզկիթների վակֆային հողերը։ Հոգևորականները ազատված էին նաև գլխահարկից։

Հետաքրքրական է նշել, որ հարկերից ազատված լինելու հրովարտակը երբեմն քանդակվում էր քարի վրա և դրվում գյուղի ինչ-որ երևելի տեղում։ Երբ հարկահանները խախտում էին այդ կարգը, գյուղացիները քարը տաճում էին որպես ապացույց՝ հարկերից ազատվելու համար։ Օրինակ XIX դարի երկրորդ կեսին Սաբզևարի Փիրհաջաթ գերեզմանատանը դրված է եղել այդպիսի մի քար, որը նասր էր Դին շահի այդ շրջանում կատարած ճամփորդության ժամանակ Ղուլանի լանդար գյուղի գյուղացիները Սաբզևար էին բերել ապացուցելու համար, որ իրենք հարկերից ազատված են եղել¹։

XIX դարում վակֆային հողերում տիրող կամայականությունների մասին հետաքրքիր փաստ է հաղորդում անգլիական դեսպան Հարֆորդ Զոնս Բրիջզը։ Խեհրան-Թավրիզ ճանապարհի վրա գրանդվող Բասմիշ գյուղում, գյուղացիները տեղեկանալով, որ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ են եկել, գալիս են գանգատ ներկայացնելու վեզիր Միրզա Բոզորգին։ Վերջինս ասում է դեսպանին. «Ես շատ ցավում եմ այս միջադեպի համար։ Ես հույսով էի խուսափել նրանցից։ Ես ավելի շատ գլխացավանք ունեմ բասմիշցիներից, քան մնացած ամբողջ Ադրբեջանից։ Գյուղի շրջակայքի հողերի մեծ մասը վակֆային է և Թավրիզի փիշնամազը դրանց տնօրենն է։ Նա մի իսկական մոլլա է, աշխարհի գործերից անտեղյակ, կասկածամիտ և ազահ։ Նա կարծում է, որ երբեք գյուղացիներից չի ստանում այնքան, ինչքան պետք է ստանա, իսկ նրանք փոխադարձաբար մտածում են, որ նա ավելին է ստանում քան իր բաժինն է։ Նա ասում է, որ թող սատանան նրանց տանի՝ իրեն խաբելու համար, իսկ նրանք ասում են, որ թող նրան տանի՝ կեղեքման համար»²։ Այս վկայությունը ցույց է տալիս թե ինչպիսի շարաշահումներ էին կատարվում վակֆային հողերի տնօրինման գործում։

Խոսելով վակֆային հողերի մշակման մասին, պետք է նշել, որ ընդհանրապես հոգևորականությունը ինքը չէր զբաղվում հողե-

جلد سیم کتاب مطلع الشمس، تالیف جناب صنیع الدوله محمد حسن خان وزیر انطباعات و دار الترجمة خاصه همايونی، ۱۳۰۳ هجری، ص ۲۱۳

² Harford Jones Brydges, An account of the transactions of His Majesty's mission to the court of Persia in the years 1809—11, vol. I, London, 1834, p. 304.

րի մշակմամբ, այլ գերադասում էր այն վարձով տալ: Վարձով տալու պարագայում պայմանները նյութական տեսակետից առանձնապես չէին տարբերվում կալվածատիրական հողերից: Գյուղացիները հողը վարձակալում էին որոշակի պայմաններով, որը կոչվում էր «մողարեն» (مغارة): Մողարեն կամ կիսրարային վարձակալության դեպքում հողը վարձով էր տրվում վարձակալ-մշակողին որոշակի ժամկետով, բերօրից որոշ մաս ստանալու պայմանով: Հողի վարձակալման այս եղանակի հիմքում ընկած էր միջնադարյան հնգանդամյա ֆեոդոլան, ըստ որի բերքը բաժանվում էր հինգ մասի, յուրաքանչյուր մասը գյուղատնտեսության բաղկացուցիչ հինգ տարրերից (հողի, ջրի, սերմացուի, բանող տավարի և աշխատուժի) մեկի դիմաց:

Վակֆային հողերից ստացված եկամուտների մասին գաղափար կազմելու համար կարելի է բերել հետևյալ օրինակը: Քերզահը դրում է, որ 1892 թ. միայն Իմամ Ռիզայի շիրիմի տարեկան եկամուտը կազմում էր 60.000 թուման դրամ և 10.000 խաբվար հացահատիկ¹:

Վակֆային հողերից ստացված եկամուտների յուրացման և ընդհանրապես ապօրինի ձևով հողային սեփականություններ ձեռք բերելու և բազմաթիվ այլ շահաշահումների մասին հետաքրքիր փաստեր է հաղորդում Մեհդի Մալեքզադեն իր արժեքավոր «Իրանի սահմանադրական ռեուլյուցիայի պատմությունը» աշխատության մեջ: Նա դրում է, որ բարձրաստիճան հոգևորականները բռնապետության գործակալների օժանդակությամբ հսկայական տարածություն կազմող պետական կալվածքներ գրավեցին և աննկարագրելի եղանակներով մեծ հարստություններ դիզեցին²: Այնուհետև հեղինակը պատմում է մի դեպքի մասին, որը տիպիկական է բարձրաստիճան հոգևորականության վարքագծի տեսակետից: Մուշթեհիդ Աղա Նաջաֆին իր ժամանակի ամենահարուստ մարդկանցից էր: Նա մի քանի տարի շարունակ խուսափում էր պետական հարկեր վճարել: Միրզա Ասադօլախանը, որը ֆինանսների պետն էր, մեկ օր Նաջաֆուն իր մոտ է հրավիրում, որպեսզի պարտքերը մարելու մասին բանակցի: Նաջաֆին մի խումբ այլ հոգևորականների հետ գնում է նրա մոտ: Ասադօլախանը նրան պատվով ընդունում է, ձեռքը համբուրում և հյուրասիրում է թեյով ու քաղցրավենիքով:

¹ G. Curzon, Persia and the Persian Question, London, 1892, p. 489.

² مهدي ملكزاده تاريخ انقلاب مشروطيت ايران تیران ۱۳۲۸

Նաչաֆին հրաժարվում է և ամենայն անամոթությամբ ասում, թե ժողովուրդը ինչ-որ բաներ է խոսում Ասադօլա խանի հավատալիքի մասին: Դրանով նա ուզում է ասել, թե քանի որ Ասադօլա խանը մեղադրվում է անհավատության և անաստվածության մեջ, հետևաբար կրոնական օրենքները ինձ թույլ չեն տալիս ձեր տանը որևէ բան ուտել:

Բարձրաստիճան հոգևորականի այս խոսքը, որը կարող էր վեզիրի կյանքի գնով վերջանալ, կայծակի պես հարվածեց այդ խեղճ մարդու գլխին և նա ստիպված այս սարսափելի վտանգից փրկվելու համար գունատված և դողալով թուղթ և գրիչ պահանջեց և հետևյալ բովանդակությամբ մի քանի տող գրեց և տվեց Աղա-յին: «Վեհափառ... մինչև այս թվականը իր կալվածքների և ունեցվածքի բոլոր հարկերը վճարել է ինձ և այդ կապակցությամբ այլևս Դիվանն Ալիի հետ ոչ մի հաշիվ չունի»¹:

Հետաքրքրական է նաև հետևյալ փաստը:

Մալեքզադեն գրում է, որ երբ որևէ հարուստ մարդ մահանում էր, հաճախ նրա ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվում էր բարձր հոգևորականության կողմից: Օրինակ, երբ մահացավ Հաջի Իսմայիլ Նաչաֆաբադին, որը իր ժամանակի ամենահարուստ մարդկանցից էր, նրա ունեցվածքը Իմամ Ջումհի կողմից բռնագրավվեց «Իմամի բաժինը» անվան տակ և բաժանվեց հոգևորականությանը²:

Իրանական ռևոլյուցիայի նախօրյակին, Մուզաֆար էգ Դին շահի օրոք պետական հողերի վաճառք տեղի ունեցավ և մի շարք կառավարական պաշտոնյաներ և մեծ թվով հոգևորականներ չընչին գումարներ վճարելով բազմաթիվ գյուղեր և կալվածքներ ձեռք բերեցին: Նրանք հարյուր ոսկի կաշառք տալով ձեռք էին բերում այնպիսի կալվածքներ, որոնք հարյուր հազար թումանից ավելի արժողություն ունեին³:

Սակայն իրանական ռևոլյուցիայի նախօրյակին վակֆային կալվածքները ընդհանուր գծերով մնում էին նույն վիճակում ինչ XIX դարի սկզբին:

1906—1911 թթ. իրանական ռևոլյուցիայից հետո վակֆային հողերը մտան լուսավորության մինիստրության վակֆային վարչության հսկողության տակ: Վակֆային վարչությունը տնօրինում էր

مهدي ملكزاده تاريخ انقلاب مشروطيت ايران تهران ۱۳۲۸

ص ۹۸

² Նույն տեղում, էջ 99:

³ Նույն տեղում, էջ 147:

այդ կալվածքները և օգտագործելու համար վարձով էր տալիս հենց իրենց՝ հոգևորականներին:

Վակֆային հողերի խնդիրը նորից օրակարգի հարց դարձավ Ռիզա շահի միապետության հաստատումից հետո:

Ռիզա շահի միապետության հաստատումը իրանական հասարակական կյանքում տեղի ունեցող քաղաքական և տնտեսական այն տեղաշարժերի արդյունք էր, որոնք կյանքի էին կոչվել «տարերկրյա կապիտալի ներթափանցման հետևանքով»։ դա սերտորեն կապված էր նաև միջազգային բնույթ կրող դեպքերի հետ, այն պայքարի հետ, որ կապիտալիզմի ընդհանուր ճգնաժամի պայմաններում իմպերիալիստական պետությունները մղում էին Սովետական Ռուսաստանի դեմ:

Ջախջախելով երկրում ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժումը, Իրանի իշխող դասակարգերը և Ռիզա շահի միապետությունը, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների օգնությամբ ձեռնամուխ են լինում մի շարք միջոցառումների կիրառմանը, որոնց իրականացումը շնայած մասամբ անհրաժեշտ էին ընդհանուր ազգային-պետական շահերի տեսակետից, բայց պատմական նոր պայմաններում դառնում են իշխանությունը հետադաշտում էլ նրանց ձեռքում պահելու և երկրում իշխող ֆեոդալ-կալվածատիրական կարգերը անխախտ պահելու երաշխիքը: Այդ միջոցառումների իրականացումը համապատասխանում էր թե՛ ֆեոդալ-կալվածատերերի և թե՛ խոշոր առևտրական բուրժուազիայի շահերին:

Բավարարելով խոշոր կալվածատերերի պահանջները՝ օրինականացնելու նրանց իրավունքները հողի նկատմամբ, ամրացնելու նրանց գերիշխանությունը գյուղացիության վրա, իրանական կառավարությունը և մեջլիսը հրապարակեցին մի շարք ազրարային օրենքներ:

Սկսած 1925 թվականից մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Իրանում ազրարային հարցի վերաբերյալ հրատարակվեցին ավելի քան 60 օրենսդրական ակտեր:

Ի՞նչ գործոններ էին վճռական դեր խաղում Իրանի ազրարային օրենսդրության զարգացման գործում:

Նախ՝ օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումը երկրի ներքին շուկան Իրանը վերածել էր իմպերիալիստական պետությունների վաճառահանման շուկայի: Իրանից ելնելով՝ պահանջվում էր շուկայի հետ կապված հողատիրության իրավունքի ամրացում, այն է՝ բռնագրավված հողերի յուրացման, օրինականացում, կալվածատիրական հողատիրության ընդարձակում ի հաշիվ պետա-

կան հողերի, կալվածատիրական հողերից գանձվող հարկերի կանոնավորում և այլն:

Երկրորդ՝ կենտրոնացված պետություն ստեղծելն ու տեղական ֆեոդալներին վարչական և դատական իշխանությունից ղրկելը. պահանջում էր կալվածատերերի և գյուղացիության և այդ դասակարգերի ու պետության փոխհարաբերությունների օրենսդրական ձևակերպում, կալվածատերերի շահերն ապահովելու հիմունքով:

Ագրարային հարցի վերաբերյալ Ռիզա շահի անցկացրած օրենսդրության ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, որ նրա կառավարության միջոցառումների ամբողջ գումարը, թե՛ իր անմիջական նպատակների, և թե՛ օբյեկտիվ հետևանքների տեսակետից, ծառայում էր կալվածատիրական հողատիրությունն ամրացնելու և հավերժացնելու, առկա արտադրանական կոնսերվացիայի և գյուղացիության շահագործումը օրինականացնելու գործին:

Պետական իշխանության կենտրոնացման, գանձարանի կարգավորման, իրավունքի «եվրոպականացման» և վերջապես հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունքի հաստատման պրոցեսում Ռիզա շահի միապետությունը չէր կարող չդիպչել նաև վակֆի ինստիտուտին: Ռիզա շահի օրենսդրության մեջ առաջին անգամ վակֆի մասին նշվում է հողային սեփականությունները ռեգիստրացիայի ենթարկելու կապակցությամբ: Այսպես՝ 1928 թվականի փետրվարի 11-ի հողային սեփականությունների ընդհանուր ռեգիստրացիայի և վաղեմիության օրենքի մեջ մասնավորապես ասվում էր այն մասին, որ վակֆային գույքի ռեգիստրացիայի համար հոգատարությունը մտնում է խնամատարների (մոթավալի متولى) պարտականությունների մեջ¹:

Այս առաջին վերահսկողությունն էր, որ Ռիզա շահի միապետությունը սահմանում էր սրբավայրերին և մզկիթներին պատկանող հողերի նկատմամբ:

Օտարված պետական կալվածքների հարկերի մասին 1928 թվականի մարտի 11-ի օրենքում խոսվում է այն մասին, որ հարկեր պիտի գանձվեն նաև այն օտարված պետական կալվածքներից, որոնց փաստացի տերերը այդ կալվածքները որպես վակֆ «նվիրել» են մզկիթներին, սրբավայրերին և այլն:

Աշխարհիկ օրենսդրություն անցկացնելու պրոցեսում, հատկապես նոտարիատի ինստիտուտի հաստատումով, վակֆ հասկացողությունը ակամա սկսում է կորցնել իր կրոնական գունավորու-

مجموعه قوانین موضوعه و مسائلی مصوبه دوره ششم تقنینیه¹
قانون ثبت عمومی املاک و مرور زمان مصوب ۲۱ بهمن ۱۳۰۶ شمسی ص ۳۹
202

մը: Այսպես օրինակ, եթե առաջ վակֆային նվիրատվությունը որևէ դպրոցի օգտին անխուսափելիորեն ընկնում էր հոգևորականության ձեռքը, ապա աշխարհիկ օրենսդրություն անցկացնելուց հետո, աշխարհիկ դպրոցներ հիմնվելուց հետո, այդ կարգի նվիրատվությունները արդեն չէին կարող ընկնել հոգևորականության ձեռքը: Ռիդա շահի միապետությունը սկզբում տարերայնորեն ընթացող այդ պրոցեսը խորացրեց նաև նրանով, որ օրենսդրական կարգով վակֆին տվեց աշխարհիկ բնույթ և այն վերածեց քաղաքացիական ինստիտուտի: Հոգևոր վակֆը արդեն կարող էր հանդես գալ, որպես վակֆի մասնավոր դեպք: Վակֆի ինստիտուտի նման աշխարհականացումը իր արտահայտությունը գտավ 1929 թվականին հրատարակված Քաղաքացիական օրենսգրքում:

Քաղաքացիական օրենսգրքի՝ վակֆային գույքին վերաբերող հատուկ բաժնում գոյություն ունեցող տասնյակ հոդվածներից միակ հոդվածը, որը հիշում է կրոնի կամ հոգևորականության մասին, և որի հիման վրա կարելի է դատել թե վակֆային գույքը կարող է որևէ ձևով վերաբերել կրոնական հաստատության, հանդիսանում է 66-րդ հոդվածը, որտեղ ասվում է. «Այն նվիրատվությունը, որի նպատակը հակառակ է շարիաթին, վավերական չէ»: Մնացած բոլոր հոդվածները վակֆը մեկնաբանում են որպես զուտ աշխարհիկ ինստիտուտ՝ անկախ կրոնից: Այսպես օրինակ՝ Քաղաքացիական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածը ասում է. «Վակֆային իրավունքը կայանում է նրանում, որ գույքը հանձնվում և նրա եկամուտը հատկացվում է որոշակի նպատակի»: Ճանաչվում է երկու ձևի վակֆ: Առաջինը, այն հողերը, որոնք նվիրաբերվում են ընդհանուր բարեգործական նպատակներով և կոչվում են բարեգործական վակֆ (وقف عام), և երկրորդ՝ այն հողերը, որոնք նվիրաբերվում են որոշակի նպատակների համար և կոչվում են հատուկ վակֆ (وقف خاص): 62-րդ հոդվածում ասված է, որ եթե նվիրատվությունը կատարելիս որոշակի սահմանվի, թե ում է հասցեագրված այդ նվիրատվությունը, ապա գույքը դառնում է նրա սեփականությունը, իսկ եթե որոշակի չի սահմանված, թե նվիրատվությունը ում է վերաբերում, կամ ընդհանուր բարեգործության համար է թե ոչ, ապա գույքը դառնում է խնամակալի սեփականությունը, իսկ այդպիսին չլինելու դեպքում դրվում է դատավորի տրամադրության տակ:

Մենք արդեն նշեցինք, որ անցյալում որոշ կալվածատերեր պետությունն ուղղորդելուց և ծանր հարկերից ազատվելու համար իրենց հողային սեփականությունը վակֆ էին դարձնում: Այժմ

այդ երևույթը վերացնելու համար 72-րդ հոդվածում ասվում էր, որ ոչ ոք իրավունք չունի հողը ամբողջովին կամ մասամբ իր օգտին վակֆ դարձնել: Բայց մյուս կողմից էլ 73-րդ հոդվածում ասվում էր, որ վակֆային նվիրատվությունները զավակներին, ազգականներին, ծառաներին և այլն, օրինական է: 75-րդ հոդվածում նշվում էր, որ նվիրատվությունը ստացող անձը կարող է որևէ մեկին նշանակել որպես մութավալի՝ խնամատար, որն իր հերթին կնշանակի մի տեղակալ: Մութավալիի գործերը հսկելու համար կարելի է նշանակել նաև մի նազիր՝ հսկիչ (հոդված 72): Շարիաթի օրենքների համաձայն վակֆի կառավարիչը ստանում է եկամտի 10%-ը: Քաղաքացիական օրենսգրքը տրոշակիորեն չի նշում կառավարիչին հասանելի բաժինը, միայն 84-րդ հոդվածում ասվում է, որ եթե եկամտից տրեք բաժին նշանակված չլինի կառավարիչին, ապա նա իրավունք ունի իր աշխատանքի հատուցման համար որևէ բաժին վերցնել:

88—90-րդ հոդվածներում նշված է, որ վակֆի վաճառքը թույլատրվում է եթե հողի օգտագործումը անկարելի է դառնում, կամ անօգտագործելի դառնալու վրա է, իսկ 349-րդ հոդվածով վակֆալին գույքի վաճառքը անօրինական է հայտարարված, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նվիրատվություն ստացած կողմերի միջև տեղի ունենա այնպիսի տարաձայնություններ, որոնց հետևանքով կարող է արյունահեղություն կամ նվիրված գույքի ավերման վտանգ ծագել: Վաճառքը թույլատրվում է նաև օրենսգրքի վակֆային նվիրատվությունների բաժնում սահմանված դեպքերի պարագայում: Օրենքով թույլատրվում է նաև վակֆի վարձով տալը:

Քաղաքացիական օրենսգրքի նշված հոդվածների տառամնասիրտմը ցույց է տալիս, որ Ռիզա շահը վերացրեց վակֆի ինստիտուտի կրոնական գոմավորումը և սկսեց այն դիտել որպես կամ հասարակական, կամ անձնական նշանակություն ունեցող, ամեն տեսակ բարեգործական նպատակ հետապնդող, տարբեր ձևի գույքերի, եկամուտների նվիրատվության, ինքնատիպ, քաղաքացիական ինստիտուտ: Իսկ նվիրատվությունը մզկիթների օգտին՝ միայն որպես մասնակի դեպք այդ ինստիտուտի գործունեության պրակտիկայում:

Հատկապես վակֆին նվիրված առաջին օրենքը հրատարակվեց 1934 թվականի դեկտեմբերի 23-ին²: Այդ օրենքով կարգավոր-

¹ Բոլոր հոդվածները տե՛ս «Քաղաքացիական օրենսգրք», էջ 11—21:

قانون مدنى صفحہ ۲۱—۱۱

مجموعه قوانین موضوعه ومسائل مصوبه دوره نهم تقنینه²

լում էր վակֆային կալվածքների կառավարումը: Օրենքի կարևորագույն կետերը ամփոփված էին առաջին և երկրորդ հոդվածներում: Առաջին հոդվածի համաձայն նշանակված խնամակալ շունեցող կամ անհայտ խնամակալ ունեցող վակֆերի կառավարումը դրվում էր լուսավորության և վակֆերի (وزارت معارف و اوقاف) մինիստրության վրա: Իսկ երկրորդ հոդվածում ասվում էր, որ լուսավորության և վակֆերի մինիստրությունը խիստ հսկողություն է հաստատում հասարակական նշանակում և հատուկ խնամակալ ունեցող վակֆերի նկատմամբ: Այս երկու հոդվածների հրատարակումը հիմնականում ուժեղացրին պետության դերը վակֆերի կառավարման և հսկողության գործում: Պետությունը խիստ հսկողություն էր հաստատում բոլոր վակֆերի նկատմամբ, բացի այն դեպքերից, երբ խնամատարությունն ընկնում էր պետության զբաղմունքների, այսինքն շահի վրա (հավելված № 2, հոդված 3-րդ): Օրենքի 7-րդ հոդվածում շեղում էր, որ մասնավոր կամ անձնական վակֆերի գործերին մինիստրությունը չպիտի միջամտի, բացի վաճառքի դեպքից, երբ պահանջվում էր կառավարության սանկցիան: 9-րդ հոդվածում ասվում էր, որ լուսավորության և վակֆերի մինիստրությունը որպես կալվածքները կառավարելու փոխհատուցում կստանա ամբողջ եկամտի 10%, իսկ եթե միայն հսկողություն հաստատի, կստանա 5%-ը: Եթե վակֆը տրվի հոգևոր հիմնադրանքների և դպրոցների, այդ դեպքում մինիստրությունը կառավարելու համար կստանա 3%, իսկ հսկողության համար՝ 2%:

Այսպիսով, չնայած վերահիշյալ միջոցառումներին, այդուհանդերձ ընդհուպ մինչև 1934 թվականը Ռիզա շահի միապետությունը բարձր ճոգնորակա նյութական բազայի խախտման ուղղությամբ որևէ լուրջ քայլի չդիմեց: Մասնավորապես մզկիթների հողերի որևէ սեկուլարիզացիայի մասին խոսք անգամ չկար: Նա սահմանափակվեց հոգևորականության և մզկիթներին պատկանող հողերի նկատմամբ միայն հսկողության հաստատումով և այդ հոլերից ստացվող եկամուտների մի մասի յուրացումով:

1934 թվականից հետո, մինչև Ռիզա շահի դիկտատուրայի տապալումը, վակֆերի մասին հաստատված միակ հատուկ օրենքը 1941 թվականի մայիսի 4-ի օրենքն էր, որի համաձայն թույլատրվում էր վակֆային հողերի և կանաթների վաճառքը¹:

¹ مجموعه قوانین موضوعه (ایران) «Իրան», 5 մայիսի, 1941 թ.: ومسائل مصوبه دوره یازدهم تقنینه صفحه ۲۲۵

Այդ օրենքի առաջին հոդվածի համաձայն ֆինանսների մի-
նիստրությանը թույլատրվում էր աճուրդով վաճառել հասարակա-
կան նշանակում ունեցող վակֆային հողերը, իրենց ջրով և կանաթ-
ներով: Վաճառքի պայմանները նույնն էին, ինչ Թեհրանի շրջա-
կայքի պետական կալվածքներին: Բայց խոշորագույն մզկիթների
վակֆերը բացառվում էին այս օրենքի ազդեցությունից:

Նրկրորդ հոդվածում ասվում էր, որ «...առաջին հոդվածը չի
տարածվում այն կալվածքների վրա, որոնց խնամատարությունը
պատկանում է թագավորող ներկա շահին, ինչպես և այն կալվածք-
ների, որոնք նվիրել են որպես վակֆ Իմամ Ռիզայի, Գոհար Շահ,
Ղամի, Հազրաթե-Արզու Ազիմ, Շահշերադ, Նեյմաթուլլա վալի
մզկիթներին կամ հիվանդանոցներին»:

Վակֆային հողերի վաճառքի օրենքը խոշորագույն վակֆեր
ունեցող մզկիթների վրա շտարածելը և այդ կալվածքները հոգեո-
րականության ձեռքում թողնելը ապացուցում է, որ Ռիզա շահի
միապետությունը չէր շահագրգռված հոգեորականության տնտեսա-
կան բազան խորտակելով, ճանաչում էր նրանց որպես կարևոր սո-
ցիալական ուժ և ցանկանում էր նրանց համակրանքը շահել:

Շատ հետաքրքրական մոմենտ է նաև օրենքի այն մասը, որի
համաձայն այն բոլոր կալվածքները, որոնց եկամուտները նվիր-
ված էին որպես վակֆ մասնավոր անձանց, տրվում էին նրանց
մասնավոր սեփականության իրավունքով: Միաժամանակ իրավունք
էր վերապահվում այդ կալվածքները վերածել գնման և վաճառքի
օբյեկտի: 7-րդ հոդվածում ասված էր. «մասնավոր վակֆերը հա-
մարվում են անձնական կալվածքներ, և այն անձինք, որոնք հա-
մաձայն վակֆային կտակի օգտագործման իրավունք ունեն, ազատ
են իրենց իրավունքը օտարելու (դարձնելու այն գնման և վաճառքի
օբյեկտ)»:

Այսպիսով օրենքը մասնավոր վակֆերը նվիրում էր կալվածա-
տերերի դասակարգին, անձեռնմխելի էր քողնում խոշորագույն և
ամենապարզիտային վակֆերը՝ բարձր հոգեօրականների և շահի
վակֆերը, և թույլատրում էր վակֆային հողերի վաճառքը:

Հետաքրքիր է նշել նաև հետևյալ փաստը, որ բարեգործական
այն վակֆերը, որոնք նվիրված էին եղել հատուկ նպատակների
համար, ինչպես օրինակ՝ «Ռուզե Խավանիս» (روزخواريس) տոնին
(կրոնական ծոմապահության տոն), Ռիզա շահի օրենքներով դար-
ձան «մոթաազեր օլ մաթաֆ» (موترا المصرف) անօգտագործելի,
այսինքն նրանց եկամուտները այլևս չէր թույլատրվում հատկաց-
նել այն նպատակներին, որոնք նախատեսվել էին նվիրատվության

ժամանակ, բանի որ «Ռուղե խավանիսը» արգելվեց Ռիզա շահի օրոք: Որոշ դեպքերում այդ հողերը անցան լուսավորության և վակ-
թերի մինիստրության, իսկ որոշ տեղերում էլ՝ մասնավոր սեփա-
կանատերերին:

Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ որոշ վակֆային հողեր յու-
րացվում էին առանձին մարդկանց կողմից այն պատրվակով, որ
եթե կառավարության կողմից հսկողության ենթարկվի, ապա եկա-
մուտը նպատակին չի հասնի: Այդպիսի դեպքեր են եղել Ադրբե-
ջանում և Իսֆահանում: Իսֆահանի Չահարբադ Մեդրեսեի որոշ
վակֆերը յուրացվեցին առանձին մարդկանց կողմից:

Հետպատերազմյան շրջանում վակֆային հողերի ընդհանուր
քանակի մեջ զգալի փոփոխություն առաջացավ՝ շահին պատկանող
հողերի կապակցությամբ:

Հայտնի է, որ երբ Ռիզա շահը գահ բարձրացավ հողային ոչ
մի սեփականություն չունեցողներ, բայց երբ 1941 թ. գահից հեռացվեց
համարվում էր Իրանի ամենախոշոր կալվածատերը: Իր թագավո-
րության տարիներին Ռիզա շահը բռնագրավեց և յուրացրեց հսկա-
յական տարածության հողեր Մազանդարանում, Խորասանում,
Կենտրոնական Իրանում և այլուր: Նշենք թեկուզ, որ միայն Խորա-
սանում շահի տնեցած կալվածքները գնահատվում էին մոտ 250
միլիոն ուրալ, Նա տիրում էր մոտ մեկ միլիոն հեկտար անտառի և
որպես անտառի սեփականատեր «հավանաբար խոշորագույնն էր
աշխարհում»¹: Պաշտոնական տվյալների համաձայն Ռիզա շահի
դահնկեցության ժամանակ նրան էին պատկանում 8025 կալվածք-
ներ²:

Ռիզա շահի բռնագրաված հողերը նրա զահնկեցությունից հե-
տո՝ 1941 թվականին անցան նրա որդուն՝ Մուհամեդ Ռիզային, որ
այդ հողերը պահպանելու համար 1941 թ. սեպտեմբերի 21-ի հրա-
մանով դրանք փոխանցեց պետությանը:

1949 թ. երկրում տիրող ռեակցիայի պայմաններում շահն իրեն
ամուր զգալով մեջլիսով մի օրենք անցկացրեց (1949 թ. հուլիսի
11), որի համաձայն կալվածքները վերադարձվում էին շահին, որ-

¹ „Middle East Journal“, 1952, № 3, p. 229.

² (اطلاعات) «էթթեւաթ», 23 հունիսի, 1946 թ.: Մոսադդիկը 1963 թ.
նոյեմբերին իր դատավարության ժամանակ ասաց, որ այդ կալվածքները 5600
են եղել: Հավանաբար նա նկատի է ունեցել միայն գյուղերը և հաշվի չի առել
անտառներն ու արոտավայրերը և այլն: (اطلاعات) «էթթեւաթ», 10 նոյեմ-
բերի, 1953 թ.:

պես Փահլավի ընտանիքի վակֆ: Այդ հողերը պետք է կառավարվեին այսպես կոչված «էդարեյե Ամլաքե Մոկուֆեյե Փահլավի» (اداره املاك موقوفه بهلوی)՝ այսինքն Փահլավի վակֆային կալվածքների կառավարչության կողմից, իսկ եկամուտները պետք է հատկացվեին «բարեգործական» նպատակների: Համաձայն այդ որոշման շահին վերադարձվող կալվածքների տարածությունը կազմում էր մոտ 2 միլիոն շարիր (շարիրը հավասար է 1400 քմ), որի վրա աշխատում էին մոտ 250 հազար գյուղացիներ¹: Այդ կալվածքները, ըստ որոշ աղբյուրների տվյալների 12 միլիոն ստերլինգ արժողությամբ ունեին²: Իսկ կալվածքներից ստացված եկամուտների մասին ստույգ տեղեկություններ չկան, քանի որ շահի պալատը ամեն կերպ թաքցնում էր այդ: Թեհրանում ամերիկյան դեսպանության կցորդ Գեգեոն Հադարիի տվյալների համաձայն 1949—50 թվականներին այդ հողերից ստացված ընդհանուր եկամուտը եղել է 737 միլիոն ռիալ, որից գյուղացիների բաժինը կազմել է ընդամենը 157 միլիոն ռիալ: Բացի այդ, անտառներից և թփուտներից ստացված եկամուտը կազմում էր մոտ 40 միլիոն ռիալ, որը հավասար բաժանվում էր կալվածքների կառավարչության և գյուղատնտեսական միևնույն տնտեսության անտառային վարչության միջև³:

Վակֆային քողի տակ պահպանված կալվածքներից շահի ստացած եկամուտների մասին որոշ տվյալներ էին հաղորդում նաև իրանական թերթերը: Իրանական բուրժուական «Բախթար» թերթը իր 1953 թ. մայիսի 12-ի համարում հաղորդում էր, որ Փահլավի կալվածքները վակֆային դարձնելուց հետո, չորս տարվա ժամանակաշրջանում յուրաքանչյուր տարի տաս միլիոն թուման եկամուտ է ստացվել, որի դիմաց վեց միլիոն ծախս է ցույց տրված⁴: Իսկ իրանական պրոգրեսիվ «Բանդե Մարդում» թերթը գրում էր, որ այդ կալվածքները տարեկան 12 միլիոն թուման եկամուտ էին տալիս, չհաշված հափշտակումները: Պալատականներին և նրանց մանկավարժներին վճարվող տարբեր ծախսերը դուրս գալուց հետո մնացած վեց միլիոնը շահի գրպանն էր հոսում⁵:

1961 թ. աշնանը երկրում տիրող քաղաքական և տնտեսական խտր ճգնաժամի պայմաններում շահը մի հրաման ստորագրեց,

¹ (اطلاعات) «Էթթեկաթ», 18 դեկտեմբերի, 1954 թ.:

² „Industry and Labour“, 1951 Aug. vol. VI, № 3, p. 138.

³ „Middle East Journal“, 1951, № 2, p. 186.

⁴ (باختار) «Բախթար», 12 մայիսի, 1953 թ.:

⁵ (بانگ مرجع) «Բանդե Մարդում», 13 մայիսի, 1953 թ.:

որով նրա ունեցվածքի մի մասը վակֆ էր դարձվում և տրվում էր «Փահլավի» բարեգործական հիմնարկի տրամադրության տակ¹։ Այդ հրամանին կից հրատարակվեց նաև շահի ամբողջ ունեցվածքի այն մասի ցուցակը, որոնք պետք է կրեն «Փահլավի ընտանիքի վակֆերը» անունը։ Այդ ցուցակի մեջ մտնում էին ոչ միայն առանձին կալվածքներ, այլև նավթատար նավեր, հյուրանոցներ, հիվանդանոցներ, բազմաթիվ շենքեր և զանազան հիմնարկներ։

Անդրադառնալով շահի այս վերջին ակտին, Իրանի «Թուրե» սլարտիայի օրգան «Մարդում» թերթը 1961 թ. դեկտեմբերի 1-ին գրում էր, որ սա առաջին անգամը չէ, ինչ շահը իր գահը փրկելու և յոդովորդի խղճմտանքը սիրաշահելու համար դիմում է նման դեմագոգիայի։ Վակֆ դարձված շարժական և անշարժ գույքերի ցուցակը կազմում է շահի ամբողջ ունեցվածքի միայն մի մասը և դա ինքնին ուսանելի է։ Այս փաստաթուղթը ցույց է տալիս, որ շահը ոչ միայն Իրանի խոշորագույն կալվածատերն է, այլև բազմաթիվ ֆինանսական, արդյունաբերական, ծովային տրանսպորտի և այլ հիմնարկների բաժնետեր։ Վակֆ դարձված գույքի արժեքը գնահատվում է 10 միլիարդ ռիալ։ Վակֆի փաստաթուղթը այնպես է ձևակերպված, որ այդ ունեցվածքի լիակատար տնօրինումը նորից մնում է շահի ձեռքում։ «Իրավական տեսակետից,—գրում է թերթը,—շահը իրեն սեփականազրկում է, բայց իրականում մշտական խնամատարի անվան տակ, նրանից բխող բոլոր իրավունքներով այդ ունեցվածքը իր տրամադրության տակ է պահում։ Հենց այդ պատճառով է, որ փաստաթղթի երկրորդ հոդվածում ասված է, որ վակֆի հանձնումը և խնամատարի ստանձնումը ձևակերպվեց և հանձնվեց, այսինքն այն ինչ մի ձեռքից տվեց, մյուս ձեռքով հետ վերցրեց։ Որպես վակֆի խնամատար»²։ Սա է այդ վակֆի իսկական իմաստը։

Ներկայումս վակֆային հողերը, եթե չհաշվենք շահի «վակֆ» դարձրած կալվածքները, Իրանի ամբողջ մշակելի հողերի փոքր տոկոսն են կազմում։ Որոշ աշտույզ տվյալների համաձայն վակֆային հողերը կազմում են մշակելի հողերի ընդամենը 5%-ը։ Բայց, ինչպես նշեցինք, այդ հողերը դրված են երկրի տարբեր մասերում, ուստի տարբեր նահանգների հողային սեփականությունների մեջ նրանց տոկոսային հարաբերությունը տարբերվում է։ Օրի-

¹ (تهران مصور) «Թեհրանի Մուսավար», 1961, № 145։

² (عراق) «Մարդում», 1 դեկտեմբերի, 1961 թ.։

Վերջին տարիներին Իրանում անցկացվեց համընդհանուր մարդահամար: Վիճակագրական մարմինները արդեն հրատարակել են մարդահամարի արդյունքները մի շարք նահանգների վերաբերյալ: Պատկերը ավելի պարզ լինելու համար բերենք երկրի երեք կարևոր կենտրոնների՝ Թեհրանի, Թավրիզի և Իսֆահանի շրջանների տվյալները: Այսպես. Թեհրանի շրջանում եղած 660 գյուղերից 150-ը կամ ամբողջ գյուղերի 22.7%-ը վակֆային են¹: Թավրիզի շրջանի 408 գյուղերից 51-ը՝ այսինքն ամբողջ գյուղերի 12.5%-ը վակֆային են²: Իսֆահանի շրջանի 800 գյուղերից 112-ն են վակֆային, կամ ամբողջ գյուղերի 14.5%-ը³:

Հուսեայն Քեհրանին 1955 թ. հրատարակած իր աշխատության մեջ նշում է, որ վակֆային հողերը կազմում էին 57.890 միավոր: Նա ավելացնում է, որ դա կազմում էր Իրանում եղած ամբողջ վակֆային հողերի համարյա մեկ քառորդ մասը, քանի որ հողային ուն-

[illegible]

⁴ Economic Developments in the Middle East 1951 to 1954, New York, 1945, p. 63.

210

դիստրացիայի օրենքի իրականացման ժամանակ մեծ թվով վակ-
ֆային հողեր յուրացվեցին խոշոր կալվածատերերի կողմից¹։

Ներկայումս վակֆային հողերից, իրենց տարածության և եկա-
մուտի մեծությամբ տեսակետից, առաջին տեղն են բռնում Մաշհա-
դում իմամ Ռիզայի սրբավայրին պատկանող հողերը։ Այդ սրբա-
վայրին են պատկանում 142 գյուղ՝ մոտ 25 հազար հեկտար վարե-
լահողերով, որտեղ աշխատում են մոտ 30 հազար գյուղացիական
տնտեսություններ։ Այդ հողերի խնամատարությունը դրված է շահի
վրա։ Նրա խնամատարության տակ է նաև Թեհրանի Սեփահսար
և Շահչիրազ մզկիթների վակֆերը։ Այս կալվածքների եկամտի
10%-ը վերցնում է մոթավալին, որը նշանակվում է շահի կողմից։
Այդ վակֆային կալվածքները աղատված են հարկերից այն պատ-
ճառարանությամբ, որ արքունի եկամուտները ենթակա չեն հարկ-
ման, իսկ մյուս վակֆերը հարկեր են վճարում այնպես, ինչպես
կալվածատիրական հողերը։

Մաշհադի իմամ Ռիզայի սրբավայրի հողերը ցրված են երկրի
տարբեր մասերում, բայց հիմնական մասը Խորասանի Նահանգում
է գտնվում։ Այս սրբավայրը Խորասանի խոշորագույն հողատերն
է։ Խորասանում կան նաև ուրիշ վակֆեր։ Օրինակ Քաշմարում է
գտնվում իմամ Ռիզայի եղբոր գերեզմանը, որը կոչվում է Բադե
Նեղար։ Այդ շիրիմը նույնպես բաժնետեր է այն կանաթին, որի ջուրը
հոսում է նրա տերիտորիայով։ Այդ կանաթը բաժանվում է տասն-
երկու մասերի, որոնցից չորսը վակֆային են։ Յուրաքանչյուր մասի
ռենտան 1949 թ. կազմում էր տարեկան 200.000 ռիալ²։

Քուրդիստանում նշանակալի վակֆային հողեր կան, բայց ի
տարբերություն Խորասանի վակֆային հողերից, այստեղ վակֆը
բաղկացած է համեմատաբար փոքր միավորներից։ Արաքում մեծ
քանակությամբ հողեր կան, որոնք պատկանում են տարբեր սրբա-
վայրերի։ 1944 թվականին այդ վակֆերի ամբողջ արժեքը գնահատ-
վում էր 30—50 միլիոն ռիալ³։

Այնուհետև կարևոր են Թեհրանից հարավ գտնվող Շահ Աբդու
Աղիմ մզկիթի հողային վակֆերը, Խաֆահանի մզկիթների, Արդա-
բիլի շահ Սեֆիի վակֆերը և բազմաթիվ ուրիշ վակֆեր երկրի բոլոր
ծայրամասերում։ Քերմանում կան վակֆային գյուղեր, կանաթներ

مرتضى حسینی تهرانی اصول علم مالیه و قوانین مالی ایران¹
تهران ۱۹۵۵ ص ۲۴

² A. K. S. Lambton, Landlord, and Peasant in Persia, London, 1953, p. 235.

³ նույն տեղում։

կամ նրանց առանձին մասերը: Մեծ տարածություն են կազմում նաև խուզիստանի վակֆերը: Օրինակ խալեֆաբադի շրջանի կեսից ավելին վակֆային է:

Ինչ վերաբերում է վակֆային հողերի մշակմանը, ապա պետք է նշել, որ ընդհանրապես հոգևորականությունը գերադասում է հողը վարձով տալ որոշ գումարի դիմաց: Բայց երբեմն պատահում են նաև դեպքեր, երբ հողերի մշակումը տեղակիորեն ղեկավարում են հոգևորականները:

Վակֆային հողերը վարձով տալու պարագայում, ինչպես արդեն նշել ենք, պայմանները նյութական տեսակետից առանձնապես չեն տարբերվում կալվածատիրական հողերից: Ինչպես կալվածատիրական հողերում, այստեղ էլ հաճախ հանդես է գալիս երրորդ կողմ: Վակֆային կալվածքները որևէ երրորդ անձնավորության վարձով տալու ընդհանուր տենդենցը այն է, որ այն լինի վարձակալի օգտին, որովհետև հաճախ վարձակալը ինքը մոթավալին է: Կարելի է հանդիպել այնպիսի վարձակալների, որոնք հսկայական հարստություն են դիզել վակֆային հողերի եկամուտներից: Եթե պատահում է, որ ինքը մոթավալին է կալվածքը վարձակալում, այսինքն, երբ նա մի որոշակի գումար տալով յուրացնում է եկամտի մնացած մասը, ապա նա միաժամանակ կատարում է թե՛ կառավարիչի և թե՛ վարձակալի ֆունկցիաները: Այսպես է, Արաքի վակֆային հողերում: Նման պրակտիկա կիրառվում է նաև Ֆարսում, որտեղ մեծ թվով վակֆային կալվածքներ կան: Շատ հաճախ վարձակալը հարևան որևէ կալվածատերին է լինում: Գոյություն ունի նաև այսպիսի սովորություն. եթե մինչև վարձակալության ժամկետի լրանալը գտնվեն մարդիկ, որոնք ավելի բարձր ունենալուն, ապա առկա վարձակալությունը կարելի է բեկանել և կալվածքը հանձնել նոր վարձակալներին:

Ինչպես արդեն ասվեց, խոշոր վակֆային կալվածքներ ունի Մաշհադի իմամ Միզայի սրբավայրը: Սրբավայրի ընդարձակ կալվածքները Դարիգազում և Սարախսում ուղղակիորեն ղեկավարվում են շիրիմի հոգևորականների կողմից: Իսկ Թուրքաթե Հեյդարիեում, Քաշմարում, Ղուշանում, Նեյշաբուդում, Սաբզևարում, Գունաբադում և այլ տեղերում հողերը վարձով են տրվում: Վարձակալության բանակցությունները սովորաբար վարում է Նաիր-օլ Թուլիյեն՝ այսինքն մոթավալիի տեղակալը¹:

¹ A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London, 1953, p. 235.

Ռիզա շահի թագավորության տարիներին և նրանից հետո որոշ ժամանակ ևս, խորասանում սրբավայրի կալվածքները վարձով էին տրվում «Շիրքաթե ֆելահաթի» կոչվող մի ընկերության։ Այդ ընկերության մեջ ղեկավար դեր էր խաղում խորասանի խոշոր կալվածատերերից Կաֆային, որի եղբայրը հանդիսանում էր Մաշհադի հոգեվորականության պետը։ Ռենտան քիչ լինելու և լրիվ չվճարելու հետևանքով 1948 թ. ընկերությունը լուծվեց և տարբեր կալվածքները վարձով տրվեցին առանձին մարդկանց։ Որոշ տեղերում, մասնավորապես Քաշմարում և Թուրքաթե Հեյդարիեում կալվածքները վարձով տրվեցին տեղական կալվածատերերին։ Բայց շուտով նախկին ընկերության մնացուկներից հիմնվեց մի նոր ընկերություն՝ «Շիրքաթե Քեշավարգիլե Ռիզա» անունով, որը վարձեց մոտ քսան կալվածք՝ Մաշհադի շրջակայքում, այն է Թորուղում, Շադբանում, Միհրանխանում և Խիարանում։ 1949 թ. Թորուղի հողերի դիմաց ընկերությունը տարեկան վճարում էր մեկ միլիոն 200 հազար ռիալ և 100 խարվար հացահատիկ, որի 2/3-ը ցորեն էր և 1/3-ը գարի։ Վարձակալությունը տրվել էր հինգ տարով։ Խիարանում բացի ամեն մի ջուֆթի դիմաց վճարվող 20 հազար ռիալ կանխիկ դրամից, տրվում էր նաև 11 խարվար հացահատիկ, որի 2/3-ը ցորեն և 1/3-ը գարի էր¹։ Հայտնի է նաև «Խորասան» անունը կրող ընկերությունը։

Պատահում են նաև դեպքեր, երբ վակֆային հողերը վարձակալվում են առանձին կալվածատերերի կողմից։ Այսպես օրինակ. «Գյուղացիներին օդնող միություն» առաջին կոնֆերանսի ղեկուցադրում ասված է, որ Քերմանի խոշորագույն վակֆերից՝ Մահալը վարձակալված է մասնավոր կալվածատիրոջ կողմից։ Այդ վակֆում բնակվում ևն ավելի քան ութ հազար գյուղացի²։

Առանձին կալվածատերերի կողմից վարձակալվելու դեպքում, վարձավճարը լինում է բավական ցածր։ Այսպես օրինակ. դեռևս Մոշիր էդ Դովլեի նվիրաբերած վակֆային հողերը 1948 թ. վարձակալվել էր Շիրազի կողմից համարյա տասը անգամ ավելի ցածր վարձավճարով՝ տարեկան 350.000 ռիալով³։

¹ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1949, p. 235.

کزارش مختصر اولین مجمع عمومی جمعیت کمک به دهقانان
ایران تهران ۱۹۵۱ ص ۴۵

³ «Կեհան» (Кеһан), 29 ապրիլի, 1956 թ.։

* * *

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք վակֆային հողատիրությունը
Իրանում դեռևս փոքր տեղ չի գրավում: Այն շարունակում է բար-
ձրաստիճան հոգևորականության իշխանության, նրա տնտեսական
անկախության և քաղաքական ազդեցության հիմք հանդիսանալ:

Վակֆային հողատիրության պատմության ուսումնասիրումը
ցույց է տալիս, որ այն աստիճանաբար դարձել է գյուղացիության
շահագործման քողարկված մի ձև: Հատկապես որոշ տարածում էր
գտել կալվածատիրական հողերի վակֆ դարձնելու պրակտիկան,
որն այդ հողերը հետագայում էլ նրանց ձեռքում պահելու միջոց է:
Դրա լավագույն օրինակը Շահի կալվածքների վակֆ դարձնելու
փաստն է:

Վակֆային հողերում աշխատող գյուղացիները ենթարկվում են
նույնպիսի դաժան շահագործման և զրկանքների, ինչպես կալվածա-
տիրական հողերում:

Г. М. ЕГАНЯН

ИЗ ИСТОРИИ ВАКУФНОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ИРАНЕ

Резюме

На основе данных иранских и иностранных источников в статье рассматривается история вакуфного землевладения в Иране, начиная с тенденций развития института вакуфа в Иране сефевидского периода и кончая формами вакуфного землевладения в наши дни. В статье дается описание того, как широко разросся фонд вакуфных земель в сефевидский период; как развивалась вакуфная система при Надир-шахе; дальнейший рост вакуфного землевладения в начале XIX в.; как вследствие проникновения иностранного капитала фонд вакуфных земель стал превращаться в один из важнейших источников развития крупного частного землевладения и как мероприятия Реза-шаха содействовали развитию этого процесса. В статье подробно рассматриваются вопросы современного положения вакуфного землевладения в Иране, формы землепользования и т. д.

Изучение истории вакуфного землевладения показывает, что институт этот постепенно утратил свое первоначальное содержание и превратился в одну из форм замаскированной эксплуатации крестьян. Получила, в частности, распространение практика превращения (в целях дальнейшего удержания земель в своих руках) поместного владения в вакуф. Типичным примером этого служит превращение шахских земель в вакуфное владение. Работающие на этих землях крестьяне подвергаются такой же эксплуатации и гнету, как и работающие на помещичьих землях.